

Sociální mobilita Romů z dekolonizační perspektivy. Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben*^{2, 3}

Když jsme s kolegou Jaroslavem Šotolou (Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci) přijali výzvu sestavit pro *Romano džaniben* tematické číslo k sociální mobilitě Romů, bylo zřejmé, že nám nepůjde o pouhé poukazování na příběhy Romů a Romek, kteří zažili určitý socio-ekonomický vzestup a vymykají se tak dominantní společenské představě o Romech jako lidech marginalizovaných, žijících na okraji. Chtěli jsme spíše poukázat na širší způsoby chápání romské společenské pozice. Usilovali jsme přitom o kritickou revizi společensky převažujícího pohledu, ve kterém je sociální mobilita Romů chápána primárně v logice integrace zástupců marginalizované menšiny do majoritní společnosti. Šlo nám zde především o zachycení aktérské perspektivy samotných Romů, tedy toho, jak oni sami nahlíží na vlastní pozici ve společenských vztazích. V těchto důzrech jsme navazovali na svoje vlastní dřívější výzkumy, ve kterých jsme shodně docházeli k tomu, že většinově chápáná sociální mobilita Romů narážela na rasové struktury společnosti – i zdánlivě „integrovaní“ Romové byli nadále na základě etnorasových kritérií ze společnosti situačně vylučováni a odsouváni v ní do údajně přirozeného podřadného postavení (Ort 2022b; Šotola, Rodríguez Polo 2016; Šotola et al. 2018).

Nutno podotknout, že v českém a slovenském kontextu nejsou uvedené práce ve vztahu k tématu sociální mobility Romů ničím kompletně novým. Byla to především zakladatelka pražské romistiky Milena Hübschmannová, která dlouhodobě představovala Romy v jejich pestrých společenských pozicích a sledovala právě i téma možné změny jejich společenského postavení (viz např. Hübschmannová 1999a, b). Nárůst antropologického zájmu o Romy na začátku nového tisíciletí byl spojen především s regionem východního Slovenska a s tématy společenské segregace a marginalizace. Takové zaměření cílilo především na zasazení situace tzv. „romských osad“ do širších struktur socio-ekonomických vztahů (např. Jakoubek, Hirt 2008; Kužel 2000; Scheffel 2009). I v reakci na tento převažující zájem pak další výzkumníci přenesli důraz na širší škálu témat spojených se sociální mobilitou, konkrétně témata

1 Autor je romista, působící na Semináři romistiky, ÚESEBS FF UK. E-mail: jan.ort@ff.cuni.cz

2 Jak citovat: Ort, J. 2023. Sociální mobilita Romů z dekolonizační perspektivy. Úvod k tematickému číslu *Romano džaniben*. *Romano džaniben* 30 (1): 5–24.

3 Za podnětné komentáře k textu děkuji Jakubu Ortovi a redakci *Romano džaniben*.

tzv. „integrovanosti“ (Kobes 2012), sociální mobility navázané na migraci (např. Dobruská 2018; Hajsá 2017, 2019; Grill 2012, 2015a, b, 2017; Ort, Dobruská 2018), politické participace Romů (Hájková 2020; Hrustič 2015; Hrustič, Poduška 2018) a společenské změny spojené s náboženskou konverzí (např. Podolinská, Hrustič 2010, 2011; Dobruská 2018; Ripka 2014). Někteří autoři při sledování romských ekonomických strategií a chápání struktury sociálních vztahů opustili východní Slovensko (Abu Ghosh 2008, Ripka 2014), jiní se odklonili od etnografické metody a na základě biografických rozhovorů sledovali příběhy těch, kteří se „nenechali vyloučit“ (Fónadová 2014). Paralelně k tomu přitom probíhalo přehodnocování zažitých předpokladů i při výzkumu romské historie, kde začali být Romové vyvazováni z pozic objektů a obětí politik na ně namířených a nově vnímání především jako aktéři, kteří jsou schopni prosazovat své vlastní zájmy (Donert 2008, 2017; Marushiakova, Popov 2022; Sadílková 2013, 2016, 2017, 2018, 2020; Ort 2022a, 2024 [v přípravě]). V českém a slovenském prostředí byl zájem o téma sociální mobility již dříve stvrzen tematickým interdisciplinárně pojatým číslem *Slovenského národopisu* (Škobla, Hrustič 2020).

V poslední době přitom vyšly i autobiografické literární texty samotných Romů, které jsou v různé míře rámovány právě jako příběhy vlastní sociální mobility (Banga 2021, Banga 2022, Fečová 2022, Tanzer 2022). K některým z nich se přitom vrátím níže – umožňují totiž sledovat zažité způsoby rámování sociální mobility i z romské autorské perspektivy.

Postkoloniální teorie

Je zřejmé, že uvedené texty představují širokou škálu různých témat a je rovněž obtížné v nich vysledovat jednotící přístup a teoreticko-metodologické ukotvení. Při sledování různorodosti aktérských pozic Romů, jejich životních trajektorií, zkušeností, ekonomických strategií a širších strategií sociability se zde ale nutně dotýkáme požadavků po dekolonizaci produkce vědění o Romech, ale i související postkoloniální kritiky dominantních struktur a diskursů. Koneckonců, některé dosavadní texty s touto perspektivou ve vztahu k situaci Romů v Česku a na Slovensku již záměrně pracují (viz např. Barša 2015; Doubek et al. 2015; Guy 1977, 1998; Lánský 2014; Oravcová, Slačálek 2020; Ort 2016, 2017, 2021, 2022b; Slačálek 2011), nemluvě o mezinárodní romistické diskusi, kde se tento důraz přenesl do vzniku nového myšlenkového proudu kritických romistických studií (*Critical Romani Studies*), podpořeného stejnojmenným časopisem (viz Dunajeva v tomto čísle). S Jaroslavem Šotolou jsme se proto rozhodli u tématu zastavit a dát v tomto čísle prostor diskusi o možnostech a limitech využití postkoloniálního myšlení v tuzemském široce chápaném romistickém bádání a jeho návazné dekolonizaci. Jakkoliv nakonec kolega Šotola od spolueditování předkládaného čísla z časových důvodů odstoupil, jeho vstupní příspěvek v podobě našich diskusí nechci opomenout.

Postkoloniální myšlení, jak jej zde chápeme, neodkazuje pouze na určité stereotypy, které se odvíjejí od historicky utvářeného obrazu „cikána“, ale také na skutečnost, že vymezení Romů jako „koloniálních Druhých“ je vepsáno do chápání a fungování dominantní společnosti a je inherentní součástí jejích rasizovaných struktur. Ani sledovanou sociální mobilitu tedy není možné od takového nastavení společnosti oddělit, ať už její konkrétní rámování logiku koloniálních vztahů stvrzuje, nebo ji určitým způsobem narušuje. Koneckonců, samotný zájem o toto téma je leckdy motivovaný zakořeněnými představami (nebo snahou o jejich vyvracení) o „zaostalých“, chudých a celkově marginalizovaných Romech. Reflexe stávajících mocenských vztahů ovšem nutně vede i k otázkám dekolonizace. Tu zde chápeme jako přenastavení podmínek, ve kterých je produkováno vědění o Romech, a to s cílem přiznat v těchto procesech klíčovou pozici Romům samotným, respektive zahrnout romskou zkušenost a perspektivu.

Do diskusního fóra k postkoloniální teorii, otištěného v nerecenzované části předkládaného čísla, se nakonec sešly celkem tři příspěvky. Jekatyerina Dunejeva se ve svém textu zaměřila na kritický obrat na poli mezinárodní romistiky, který vedl k zavedení myšlenkového proudu kritických romistických studií. V přehledovém příspěvku, který představuje důležitý kontext využití postkoloniálního myšlení v romistice, reflektuje mj. širší diskusi o tom, kdo a jakým způsobem utváří (a může utvářet) vědění o Romech. V dalším příspěvku se věnuje Ondřej Slačálek „cestě postkoloniální teorie do střední Evropy“, když akcentuje nutnost sledování pozice Romů v širších mocenských a rasových hierarchiích, zde především ve vztahu Západu a Východu a toho, co antropolog Kalmar nazývá „easteuropeanismem“ (Kalmar 2022). Pokud Slačálek volá po nutnosti zohlednění regionálních podmínek při aplikaci postkoloniální teorie, text Anny Remešové je konkrétním příkladem takového přístupu. Autorka v něm sleduje širší diskusi o dekolonizaci muzeí (nejen) na příkladu způsobu vyobrazení Romů ve stále expozici Národního muzea *Dějiny 20. století* (viz též autorčina dřívější recenze v *RDž* – Remešová 2020).

Na diskusní fórum navazuje editovaný přepis moderované debaty veřejně činných Romů a Romek ze Slovenska a z Česka – Renaty Berkyové, Alice Sigmund Herákové, Vladimíra Horvátha, Michala Mižigára a Emílie Rigové, kteří reflektují vývoj společenské pozice Romů v těchto dvou zemích, vlastní pozici v boji za jejich rovnocenné postavení, podoby protiromského rasismu, ale i osobní zkušenosti s různými očekáváními, která jsou na ně jako na Romy a Romky v jednotlivých oblastech jejich působení kladeny. Pokud diskutanti sami sebe chápou v určitých kontextech jako „romské lídry“ a vyrovnávají se se vztahem k marginalizovaným Romům „z osad“, návazný rozhovor s Marcelem Klempárem z východoslovenské obce Medzev zastupuje druhou jmenovanou perspektivu. Klempár zde reflektuje svoji životní trajektorii v linii vlastní zahraniční pracovní migrace a z této perspektivy nahlíží i na povahu vztahů ve své rodné obci, kam

se po letech strávených s rodinou v zahraničí vrátil. Rozhovor zde uvádíme v romském originále i v jeho českém překladu.

Motivace pro zařazení těchto rozhovorů je zřejmá – nechtěli jsme se zde omezit na pouhé teoretizování o dekolonizaci romistiky, aniž bychom zprostředkovali perspektivu Romů. Na druhé straně není možné si nevšimnout asymetrické pozice, ve které se zde perspektiva Romů ocitá. Zatímco Neromové zde vystupují jako autoři svébytných příspěvků, které dostávají požadavků akademických měřítek, Romové jsou zde zastoupeni v editovaných prepisech rozhovorů, které navozují pocity méně prestižního (z hlediska akademické diskuse) a méně autorského formátu. Zde je ale současně nutné připomenout zastoupení romských autorek v kolektivním recenzovaném článku (Fiałkowska et al. v tomto čísle), ale i zapojení romských recenzentů odborných textů (byť ti zůstávají – v tomto kontextu poněkud příznačně – anonymizovaní a tedy neviditelní).

K přetrvávající asymetrii příspěvků lze doplnit dvě věci. Za první, takové rozdělení není výsledkem primárního editorského záměru, když jsme s žádostí o autorský text oslovili i řadu romských autorů a autorek, a to i ze zahraničí. Když bychom se zamýšleli nad příčinou jejich absence ve finální podobě diskusního fóra, mohli bychom připomenout jednak celkové strukturální znevýhodnění Romů ve vzdělávacím systému, prekarizaci Romů v už tak prekarizovaném akademickém prostředí (srov. Grill 2020, viz též Fiałkowska et al. v tomto čísle), případně možnou přetíženost romských akademiků, kteří jsou žádáni o participaci na výzkumných projektech právě při silících požadavcích po dekolonizaci. Za druhé, při oprávněných požadavcích po demokratizaci produkce vědění je snad na čase rozšířit představy o tom, co vše je relevantní příspěvek do akademické diskuse, respektive rozšířit možné podoby (textové i netextové) takových příspěvků.

Postkoloniální teorie se nakonec ukázala jako inspirativní nástroj ke sledování sociální mobility Romů i v příspěvcích, které byly zaslány do recenzované části předkládaného čísla. Tomáš Reichel použil dílo Frantze Fanona *Černá kůže, bílé masky* (2011) k analýze rozhovorů se dvěma romskými vysokoškoláky zaměřenými na proměny jejich chápání vlastní etnické identity v čase a celkově na každodenní prožívání romství, respektive projevů protiromského rasismu. Romsko-neromský kolektiv autorů (Fiałkowska et al.) vyzývá ve svém textu k dekolonizaci romistiky v Polsku, když sleduje jednak projevy mikroagresí („*anti-pačiw*“) vůči romským badatelům a badatelkám v polském akademickém prostředí, ale zároveň utváření pokřiveného exotizujícího obrazu Romů v různých výzkumných tématech, případně vynechávání Romů z širších dějinných příběhů. Nakonec i můj text, v tomto čísle řazený jako první, přejímá důrazy postkoloniální teorie a dekolonizace, jakkoliv k nim explicitně neodkazuje. V mikrohistoricky laděném článku ukazují, jak se dobově utvářená kategorie „cikánství“ podílela na strukturování vztahů (a zde opět i na chápání sociální mobility) v konkrétních

místech. Tento příspěvek tak může vést ke sledování určitých (dis)kontinuit v rasizovaném postavení Romů v Česku a na Slovensku, ale i k vytyčení možností studia dějin Romů s primárním zacílením na různorodost jejich vlastního aktérství.

Regionalita postkoloniální teorie

Po stručném představení textů publikovaných v předkládaném čísle se zaměřím na některá témata, která se od nich odvíjejí. Prvním z nich je zohlednění regionality při aplikování postkoloniálních teorií. Za klíčový lze v tomto ohledu považovat text Slačálka, který nám mj. připomíná, že pokud nemá být postkoloniální teorie samoučelná, musí být vždy navázána na studium lokálně specifických podmínek. Ve svém textu například sleduji kategorii „cikánství“ tak, jak byla utvářena v oficiálním a veřejném diskursu Československa šedesátých let a jak byla vyjednáвана v prostředí východoslovenského venkova, tedy v periferní a marginalizované oblasti tehdejšího státu – jinými slovy, nezaměřuji se na „cikánství“ ve všech jeho obecných charakteristikách. Text autorského kolektivu okolo Fiałkowské nám zase připomíná, že dekolonizační snahy mohou vstupovat do odlišných situací v jednotlivých zemích střední a východní Evropy. Autoři textu uvádí, že Polsko do značné míry minuly mezinárodní „debaty, inovace a kritické metodologické dekonstrukce“ navázané na výzkum mezi Romy (s. 80). Totéž ale nelze i při zachování kritického přístupu konstatovat o situaci romistiky v Česku a na Slovensku. V těchto zemích můžeme sledovat vedle značně odlišného podílu romské populace na celkovém počtu obyvatel (v třiceti sedmi milionovém Polsku žije několik desítek tisíc Romů) i odlišnou historii badatelského zájmu o Romy a jeho institucionalizace – zde je nutné zdůraznit především unikátní pozici pražské romistiky, jejíž založení jako univerzitního oboru navazovalo v roce 1991 především na dlouhodobé výzkumné, pedagogické a širěji společenské aktivity Mileny Hübschmannové (viz *Romano džaniben* 2006). A tak zatímco polská romistika v dekolonizačním boji usiluje o vymanění se z „Ficowského stínů“ (viz Fiałkowska et al. v tomto čísle), badatelé v českém a slovenském prostředí mohou naopak navazovat na bohatou interdisciplinární literaturu, a to právě i takovou, která klade důraz na aktérství a zkušenosti Romů samotných.

Pokud Slačálek ve svém příspěvku říká, že komplexní analýzu společenského postavení Romů ve sledovaném regionu nelze provést bez zohlednění specifické pozice střední Evropy, respektive vztahu mezi Západem a Východem, jiní autoři akcentují nutnost čtení a nové interpretace textů domácích autorů namísto „sebekolonizačního“ přejímání textů západních (Hrešanová 2023, Buchowski 2012). Ve vztahu k dekolonizaci produkce vědění o Romech v Česku přitom Hrešanová věnuje značný prostor právě časopisu *Romano džaniben* jako ojedinělé platformě, která „poskytuje teoretickou inspiraci pro dekolonizaci širšího antropologického bádání a zmocňuje ty, jejichž hlasy byly dosud v České republice

a v akademických debatách potlačovány“ (Hrešanová 2023: 426). To je pochopitelně hřejivé ocenění pro dlouhodobou práci redakce časopisu, který v tomto roce slaví již třicet let své existence. Nahlíženo z této perspektivy lze současně konstatovat, že publikování tematického čísla zaměřeného na dekolonizaci a postkoloniální teorii není pouhou reakcí na sílící mezinárodní trend (nejen) v romistice (srov. Dunajeva v tomto čísle), ale pojmenováním dlouhodobého zaměření časopisu. To nás nakonec vede zpět k osobě Hübschmannové, která stála u jeho vzniku a důraz na zprostředkování romské perspektivy otiskla přímo do jeho názvu – spojení *Romano džaniben* zde sama překládá jako „Romská věda, Vědění o Romech, Poznávání Romů, Romské vědění /tj. co Romové vědí/“ (Hübschmannová 1994: 3). Sama Hübschmannová přitom důrazy, které bychom dnes mohli označit za postkoloniální a dekolonizační, akcentovala již daleko dříve. Činila tak ve svých textech, ve kterých už v druhé polovině šedesátých let převracela logiku společenského „problému“ a z údajné „necivilizovanosti“ Romů přenášela pozornost na protiromské postoje ve společnosti a na diskriminační politiky státu, které upíraly Romům právo na kulturní sebeurčení (např. Hübschmannová 1967, 1968, 1970). Současně ale tyto důrazy převáděla do konkrétní politické praxe, například aktivitami ve Svazu Cikánů-Romů (1969–1973), nebo motivací Romů k jejich vlastní autorské tvorbě (viz např. Giňa 2013, Ryvolová 2021). Dosud nesamozřejmé důrazy formulovala i později, jako když se vymezila vůči chápání Romů jako věčných „hostů“ v evropské společnosti (1994: 6), nebo když poukazovala na jejich silně rasizované společenské postavení (Hübschmannová 1999a; na podobnost některých jejích tezí s prací klíčového autora postkoloniálního myšlení Fanona jsem upozornil ve své diplomové práci, Ort 2017: 25–37).

Nemyslím si, že „každý, kdo se zajímá o romskou tematiku v Česku a na Slovensku (Rom i gádžo), musí začít tím, že díla Hübschmannové nekriticky vstřebá“, parafrázujeme-li reflexi všeobecného apelu v kontextu polské romistiky ve vztahu k dílům Ficowského (viz Fiałkowska a kol. v tomto čísle, s. 80). Měli bychom ale začít tím, že Hübschmannovou, ale i další tuzemské autory a autorky, budeme při romistickém bádání a širším zájmu o romistická témata důsledně a kriticky číst. Důsledně proto, že obsahují bohatý empirický materiál o různých aspektech života Romů, když přitom víme, že kvalitní dekolonizační i jiná teoretická diskuse se bez empirické ukotvenosti neobejde. Důsledně ale také proto, že tyto texty mohou právě jako texty Hübschmannové obsahovat některé důrazy, které mnohdy užasle objevujeme v daleko pozdějších textech zahraničních autorů – a ty následně také citujeme. A kriticky proto, že si to – tak jako každé jiné texty – zaslouží. Jakkoliv nadčasové mohou být některé důrazy, texty byly psány v rozdílných kontextech, z jiných pozic, někdy i s odlišným cílem. Například oprávněná kritika diskriminační povahy asimilačních politik komunistického Československa ze strany Hübschmannové vedla k paradoxnímu efektu, kdy romistické texty dlouhodobě akcentovaly devastující vliv asimilační

politiky na kolektivně chápanou „tradiční romskou kulturu“, ovšem přehlížely aktérské perspektivy samotných Romů. Tyto perspektivy přitom otevírají daleko komplexnější možnosti náhledu na sledované období socialistické diktatury (viz Ort v tomto čísle, dále např. Ort 2024 [v přípravě], Sadílková 2016).

Čtení (a citování) tuzemských textů má i nutně jazykový rozměr. Při všeobecném tlaku v rámci akademického prostředí na zahraniční, a tedy anglickojazyčné publikace, se zdá být nepatřičné citování zdrojů v jazyce jednotlivých zemí. Zde malá osobní reflexe. Sám jsem při psaní o aktérské strategii Romů cíleného zakrývání charakteristik, které by je v neromské společnosti usvědčily z „cikánství“ (srov. Ort 2022a) citoval – nepochybně kvalitní a inspirativní – práce autorů a autorek, kteří o tomto fenoménu psali v angličtině (Abu Ghosh 2008, Horváth 2012, Kovai 2012), když jsem přitom opomněl dříve formulovaný koncept „emigrace z cikánství“, který v kapitole českojazyčného sborníku – z hlediska akademické prestiže marginálního – popsala Hübschmannová (1999b). Domnívám se, že Hrešanové tvrzení o sebekolonizaci akademického prostředí střední a východní Evropy západními koncepty lze vztáhnout i na tuto jazykovou rovinu, a to právě proto, že je napojena na širší strukturální podmínky, ve kterých akademičtí pracovníci a pracovnice operují. I z toho důvodu pokládám za důležité, že si *Romano džaniben* udržuje prvotní důraz Hübschmannové, ve kterém byl tento časopis zakládán jako českojazyčná (a lze doplnit, že i slovenskojazyčná) platforma (Hübschmannová 1994: 3) s důrazem na „rozvoj odborné romštiny“ a dokumentaci romštiny jako jazyka každodenní komunikace (tamtéž: 5–6).

Chybějící romští akademici?

Svoji analýzu dekolonizačních aktivit ve vztahu k produkci vědění o Romech v České republice uzavírá výše citovaná Hrešanová skeptickou poznámkou:

„Romové stále zůstávají v pozici ‚nativních‘ spolupracovníků, daleko od toho, aby byli rovnocennými partnery, natožpak původci akademického vědění. Jsou to neromští akademici, kteří stanovují výzkumné otázky a cíle, a kteří píší akademické publikace, a to i ve specializovaných časopisech jako je *RDž*. Recenzovaná sekce *RDž* obsahuje pouze jeden článek psaný Romkou, zde ve spoluautorství s Neromkou. Je to nicméně text přeložený z angličtiny (Hernández a Gay Y Blasco 2018). Vzhledem k tomu, že Romové téměř absentují v české vědecké komunitě, ‚kolaborativní věda‘ a kolaborativní akademické psaní naznačuje konkrétní další kroky v překlenutí propasti a dekolonizace akademie.“ (Hrešanová 2023: 427; překlad autorův)

Tato poznámka je nepochybně důležitá a vyvolává celou řadu dalších otázek. Jak jsem přitom předeslal, na tento problém jsme spolu s redakcí časopisu narazili i při sestavování tohoto čísla, kde se Romové ocitají převážně v pozici těchto „nativních

spolupracovníků“ a nositelů kýženého romského hlasu. To je jistě jeho slabina a pro romistiku výzva do budoucna. Současně ale nelze opomenout, že i v tomto čísle vychází v recenzované sekci článek ve spoluautorství s romskými výzkumníci, když právě tento článek ukazuje na některé bariéry, kterým specificky romští akademici a akademičky čelí, zde v kontextu polského akademického prostředí (Fiałkowska et al. v tomto čísle). Kromě širších strukturálních nerovností a mikroagrese vůči Romům a Romkám, různě situovaných v procesu akademické produkce vědění, zde autorský kolektiv upozorňuje i na fenomén přehlížení stávajících romských akademiků a akademiček (tamtéž). Minimálně podle tohoto textu se přitom zdá, že přes formulovanou ostrou kritiku polské romistiky a nutnost její dekolonizace vychází z polského prostředí daleko více romských akademiků s odborným romistickým zájmem, než je tomu v Česku a na Slovensku.

Nakonec ovšem, v kontextu opomíjení romských akademiků a akademiček, je nutné poupravit i tvrzení Hrešanové. Od roku 2009, kdy je *RDž* zařazen do databáze recenzovaných časopisů, vyšly v recenzované části minimálně ještě další čtyři odborné texty romských autorek (Gelbart 2009; Horváthová 2015; Berkyová 2020, 2022). Řada dalších odborně laděných textů psaných romskými autory a autorkami vycházela v *RDž* v období před striktním dělením na recenzovanou a nerecenzovanou část. To nás vede jednak k otázce, jak rozpoznávat etnickou sebeidentifikaci autorů a autorek, pokud ji sami otevřeně nereflktují a v textu s ní přímo nepracují (na rozdíl od Lirie Hernández ve zmíněném článku, viz Hernández a Gay Y Blasco 2018, též 2020). Rovněž to ale vybízí k diskusi o úskalí úzkého navázání dekolonizace na politiku identity, ve které bude rozhodující, *kdo* píše, nikoliv *co* píše, jak formuloval svoji polemiku s *Critical Romani Studies* Stewart (2017; viz též Dunajeva v tomto čísle).

Romský hlas rovná se dekolonizační hlas?

Marginální zastoupení romských akademiků a akademiček je nepochybně varovným signálem, který ukazuje na přetrvávající strukturální rasové nerovnosti ve společnosti. Současně bychom měli rozhodně usilovat o demokratizaci procesů produkce vědění o Romech, ve kterých se samotní Romové ocitají často v silně prekarizovaném a marginalizovaném postavení (viz např. Grill 2020). Je ale nutné si položit možná klíčovou otázku: Co očekáváme od Romů a Romek, v čem je jejich perspektiva nenahraditelná, pokud nechceme jejich pozici instrumentalizovat ve smyslu získání razítka etnické identity, které dodá textům dekolonizační nádechy? Odpověď je nasnadě. Jak ukazuje text romsko-neromského autorského kolektivu (viz Fiałkowska v tomto čísle), to, co mohou Romové přinášet, je specifická zkušenost romství (srov. též Reichel v tomto čísle), která může novým a klíčovým způsobem nasvítit povahu společenských vztahů a doplnit dimenzi, která dominantně neromské perspektivě citelně chybí (viz debata Romů v tomto

čísle). Jenomže jsme připraveni této zkušenosti a obecně hlasům Romů skutečně naslouchat i v případě, že nám jejich podoba narušuje komfortní zónu našich zavedených přístupů, příběhů a představ o světě? A návazně – kterým romským hlasům jsme vlastně připraveni naslouchat?

V létě 2023 začala média v návaznosti na tragické úmrtí mladého Roma v Brně referovat o „ukrajinsko-romském konfliktu“ a silných protiukrajinských náladách mezi Romy v České republice, které vedly u části z nich k demonstracím za účasti lídrů nacionalistické scény. V kontextu silného morálního apelu na podporu Ukrajiny v boji proti ruské agresi a pomoci ukrajinským válečným uprchlíkům, to vedlo v řadách liberálních vrstev společnosti k silnému zmatení, v některých případech i k potvrzení toho, že Romové selhávají v začlenění se do demokratické společnosti a v přijetí jejích hodnot. Přitom samotní protestující Romové často poukazovali především na dlouhodobě neřešený rasismus v české společnosti a heslem „my jsme tady doma“ a nakonec i dílčím napojením se na nacionalistické proudy akcentovali svoje plné společenské přináležení. Rozhodně se ovšem nezdálo, že by na toto obvinění z rasismu byla schopná liberální společnost přistoupit. Při zpochybňování oprávněnosti takových hlasů přitom z jejich řad zaznívaly i odkazy na existující právní legislativu, která údajně „jakékoliv projevy, které podněcují k rasismu, stíhá“ (*Vinohradská* 12 2023).

Stejná část veřejnosti nadšeně přijala autobiografickou knihu novináře Patrika Bangy *Skutečná cesta ven*, za kterou autor obdržel ve stejném roce jako první Rom literární cenu Magnesia Litera v kategorii debut roku. Kniha je sice reflexí otevřeného rasismu, ten ale situuje do prostředí pražského Žižkova devadesátých let. Nelze si přitom nevšimnout, že v hledání „skutečné cesty ven“ se autor odklání od boje proti protiromskému rasismu a čtenářům vysílá zprávu, že je třeba napřít síly ke vzdělávání romských dětí. Jak už si přitom všimli jiní, v takovém narativu Banga nakonec nejenže naskakuje na dominantní diskurs o Romech jako „hlupácích“, ale reprodukuje i jiné typy společenských nerovností, např. genderových (viz Žižková 2023). Banga každopádně posílá dominantní společnosti příznivý příběh, ve kterém si čtenář může vydechnout, že rasismus je v podstatě za námi (alespoň ve své nejtvrdší podobě) a „cestu ven“ drží v rukou samotní Romové.

Tento příběh se naplno obnažuje v knize Radka Bangy, Patrikova bratra. Ten svou autobiografii postavil na vymezení se vůči vlastní rodině, respektive prostředí, ve kterém vyrůstal, a přes osobní zkušenost s rasově motivovaným násilím úlohu rasismu v podstatě bagatelizuje – „Chápali tihle Romové vůbec, že ten problém není tolik rasismus, ale spíše nevzdělanost?“ ptá se například při hodnocení azylové migrace Romů do Kanady na konci devadesátých let (Banga 2021: 162). Jakkoliv se autobiografie obou bratrů – dvojčat – v mnohých ohledech až zarážejícím způsobem liší, tento základní důraz na vzdělání jako stěžejní odpověď na nerovné postavení Romů je stejný. Ten přitom v obou příbězích vychází mj.

z reflexe toho, že autoři samotní očekávanou možnost vzdělání neměli, ať už na základě segregovaného školství (což akcentuje spíše Patrik), nebo na základě vedení v rodině (což akcentuje spíše Radek).

Oba bratři nepředstavují ojedinělé hlasy ve společenské diskusi o možnostech narovnání marginalizované pozice Romů. Důraz na vzdělávání romských dětí jako primární reakce na nerovné společenské podmínky dominuje na Romy zaměřeným projektům z neziskového sektoru, podobně je nastavený i vládní dokument „Strategie rovnosti, začlenění a participace Romů (Strategie romské integrace) 2021–2030“ (Vláda ČR 2021) nebo agenda vládní zmocněnkyně pro záležitosti romské menšiny. Stejným způsobem rámoval svůj zájem o téma společenské pozice Romů i prezident Petr Pavel (Romea.cz 2023), který tak jen stvrdil, že ve veřejném prostoru tomuto příběhu dlouhodobě v podstatě chybí alternativa. Přenesení důrazu z fungování společnosti na Romy jako jednotlivce je přitom ve shodě s širší neoliberální představou o tom, že se každý musí postarat sám o sebe. A jsou to nakonec Romové samotní, kteří často při reflexi nerovných startovních pozic přidávají dovětek, že oni se zkrátka musí snažit dvakrát více než Neromové (to je mj. i příklad obou zmíněných autobiografií, viz též rozhovor s Marcelem Klempárem, s. 172). Taková reflexe přitom často obsahuje podtón určitého imperativu.

Důraz na vzdělávání Romů je současně ve veřejném prostoru napojen na prezentování „úspěšných Romů“, kteří svým „pozitivním příkladem“ mají nabourávat společenské stereotypy. Tak i důraz na vzdělanost obsahuje předpoklad, že větší množství vzdělaných Romů pomůže vymýtit společenské předsudky o Romech jako *a priori* nevzdělaných. Takto nastavený boj proti stereotypům ale nejen že je nadále odsouzen k neúspěchu, protože protiromské postoje se neohlížejí na skutečný poměr vzdělaných a nevzdělaných Romů, ale současně reprodukuje jiné typy nerovností, přistupuje na dominantně kladené podmínky plnohodnotného společenského nálezení a překrývá skutečné příčiny nerovností, zde rasismus.

Samozřejmě, takové příběhy mají své různé podoby, v různé míře jsou rámovány jazykem, který navazuje na stereotypní představy o Romech, a nakonec často nepopírá přítomnost rasismu, jen jej ve svých důrazech odstiňuje. Při jeho čtení je přitom důležité sledovat kdo, komu a za jakým účelem jej vypráví. Někdy je jeho primární cílovou skupinou zamýšlená neromská společnost, kdy je kromě vidiny boje proti předsudkům účel zviditelnění konkrétních projektů, a nakonec zajištění jejich financování. Důležité ale je, že jsou jako příjemci těchto příběhů zamýšleni i samotní Romové. V těchto případech se často jedná o deklarovaný cíl zaplnit mezeru po chybějících romských vzorech ve veřejném prostoru. Toto různé zacílení se přitom může v konkrétních případech i prolínat. Ukazuje to například činnost organizace Romea, o. p. s., která je především skrze svůj zpravodajský server Romea.cz silným hráčem veřejné diskuse o Romech (nejen) v České republice.

Svoje dlouhodobé zaměření na vzdělanost Romů, ale i prezentování příběhů Romů společensky úspěšných, přitom organizace rámuje jednak jako motivaci pro mladé Romy (které současně podporuje ve svém stipendijním programu), ale i jako signál do neromské části společnosti.

Při vědomí různorodé povahy důrazů na sociální vzestup jednotlivých Romů lze takové příběhy jen těžko plošně odsoudit a ani to zde není mým cílem. I tak je ale dle mého nutné začít pojmenovávat některé problematické implikace, které s sebou tento dominující narativ nese ve vztahu ke způsobu chápání společenských nerovností a společenské pozice samotných Romů. Jakkoliv totiž tento příběh cílí na překonávání předsudků a nerovností ve společnosti, svoji platnost nakonec na existujících stereotypech staví – důraz na vzdělanost a společenský úspěch vychází z dominantního obrazu „nevzdělaného“ a „marginalizovaného Roma“, a tím nakonec stvrzuje jeho relevanci. Nehledě na to, že požadavek po individuální sociální mobilitě v různé míře přenáší odpovědnost za řešení společenských nerovností na Romy samotné. Co je ale pro celou diskusi klíčové, je skutečnost, že příběh o vzdělání a individuální sociální mobilitě Romů jako primární reakce na nerovné společenské podmínky je sdílen do velké míry právě i mezi nimi.

Jak číst příběhy sociální mobility?

Sdílení dominantní logiky sociální mobility může mít mezi Romy své hlubší historické kořeny. Ve svém článku (viz Ort v tomto čísle) ukazují, že své relativně vyšší společenské postavení chápali Romové v Brekově v opozici k „cikánskému způsobu života“, který byl v dobové ideologii asimilačních politik šedesátých let chápán v termínech kulturní zaostalosti a sociální deviace. Současné příběhy „úspěšných“ a „vzdělaných Romů“ nepředpokládají kulturní asimilaci v neromské společnosti, ale v základních parametrech – opozice vůči dominantním stereotypům o Romech – jsou často vystavěny stejně. Z rozhovorů při svém dřívějším výzkumu, ale i z dílčích diskusí na sociálních sítích a z veřejného působení mnohých Romů je přitom zřejmé, že i pro samotné Romy je tento příběh obtížně zpochybnitelný, a to i při výzvě k přenesení důrazu na důležitost pojmenovávání rasismu jako primární příčiny sledovaných společenských nerovností. Někdy Romové roli rasismu přímo bagatelizují (podobně jako Radek Banga), jindy argumentují, že boj proti rasismu nemá význam, protože rasismus tu bude vždy (to je nakonec teze, která stojí za obratem Patrika Bangy od boje proti rasismu k cestě vzdělávání Romů).

Pokud tedy stojíme před výzvou většího zapojování romských akademiků a akademiček, od kterých jako bychom přirozeně očekávali kritiku stávajících struktur v duchu postkoloniálního myšlení a kritických romistických studií (tak jak to v tomto čísle činí Fiałkowska et al., ale i aktéři debaty), vede nás to i k jiné výzvě: jakým způsobem přistupovat k hlasům různě socio-ekonomicky

situovaných Romů, kteří záramováním vlastní sociální mobility takovou kritiku zdánlivě podřívají?

To je koneckonců něco, nad čím se zamýšlejí právě i veřejně činní Romové v diskusi v tomto čísle, když hledají společný jazyk se socio-ekonomicky marginalizovanými Romy, pojmenovávají celkově „kolonizované myšlení“ Romů a sami se zároveň vůči důrazu na individuální příběhy úspěchu vymezují. Je to něco, s čím jsem se potýkal ve svém dřívějším výzkumu, kdy jsem na jedné straně docházel k závěrům o zakořeněnosti rasových struktur ve smyslu Fanonovy analýzy postkoloniální situace, na druhé straně to byli samotní Romové-participanté výzkumu, kteří mě v průběhu výzkumu odrazovali od konstatování všudypřítomného rasismu a vyjadřovali obavy, aby chystaná knížka nebyla o tom „jak Romům všichni ubližují“ (viz Ort 2022b: 23). Podobně i Reichel stál před otázkou, jak psát o jednání neromské ženy, které by sám označil jako rasistické, když ale romský participant výzkumu, který o situaci referoval, zdůraznil, že se o rasismus nejednalo (viz Reichel v tomto čísle, s. 73). Setkáváme se tedy s tím, že to, jakým způsobem svět okolo sebe vidí samotní Romové, se může dostávat do rozporu s našimi představami o postkoloniální kritice a dekolonizačním boji.

K tomu lze doplnit dvě poznámky. Za prvé, je zjevné, že Romové tvoří vnitřně heterogenní skupinu lidí s různorodými životními zkušenostmi, trajektoriemi a postoji. Jak přitom poznamenává Michal Mižigár, „požadavek po homogenitě stojí vlastně na rasistických předpokladech“ (s. 155 v tomto čísle). Jakkoliv se konstatování heterogenity může zdát jako banální tvrzení, v kontextu společenské diskuse, ve které jsou jednotliví Romové vnímáni jako reprezentanti a mluvčí Romů jako skupiny, je dosud dosti nesamozřejmé. A tak jakkoliv nás nepřekvapují například různé postoje žen ve vztahu k feminizmu, se vzájemně konfliktními postoji a politickými názory u jednotlivých Romů jako bychom si nevěděli rady. Konstatování heterogenity lze v tomto ohledu chápat i jako stvrzení perspektivy, ve které jsou Romové inherentní součástí společnosti a jejích procesů, nikoliv jednoznačně ohraničená a *a priori* vně stojící skupina obyvatel s distinktivními, a zároveň jednotnými zájmy.

Za druhé, aby byla dekoloniální perspektiva produktivní a nebyla pouhým odškrtáváním si kolaborativní povahy produkce vědění o Romech, musí být empiricky ukotvená. Jinak hrozí, jak poznamenali editoři tematického čísla *RDž* o Romech v Latinské Americe a Karibiku, že se stane jen „další formou kulturního imperialismu, a to formou obzvláště zákeřnou, protože může věrohodně působit jako antiimperialistická“ (Santos 2002: 20, cit. podle Fotta, Sabino Salazar 2021). Právě z těchto pozic lze vést polemiku s povahou dekolonizačního apelu u Shmidt a Jaworsky (2020), které ve své nekompromisní kritice stávající produkce vědění o Romech paradoxně odstiňují aktérství Romů samotných (viz Slačálek v tomto čísle), případně jej nahlíží zjednodušeně v romantizujících termínech rezistence (viz Ort 2022a, 2024 [v přípravě]). Podobným výzvám přitom čelil

například romistický přístup k historii Romů, kdy minimálně od devadesátých let převažující příběh o dějinách násilných zásahů do života Romů a jejich kultury paradoxně selhával v důsledném zahrnutí perspektivy a aktérství Romů samotných (viz Ort v tomto čísle, též Ort 2024 [v přípravě], Sadílková 2016).

Jak tedy s tímto vědomím přistoupit k uvedeným příběhům sociální mobility, respektive nastavení strategií jejího dosahování ze strany samotných Romů, když se z hlediska postkoloniální kritiky zdá, že konkrétní Romové zde svým jednáním mnohdy reprodukují rasizující diskurzy a přistupují na dominantní pravidla hry? Je zřejmé, že i k postojům a zkušenostem formulovaným Romy (tak jako v případě kohokoliv jiného) je nutné přistupovat kriticky ve smyslu zohlednění kontextu a pozicionality konkrétních aktérů. Tyto hlasy ale rozhodně nemohou být ignorovány. Dle mého by bylo současně příliš jednoduché přijmout „kolonizované myšlení“ Romů a internalizaci rasových struktur jako jediné vysvětlení takových postojů – tím Romy v podstatě znovu odsouváme do pozice pasivních obětí mocenských vztahů ve společnosti. Zdá se mi jako daleko produktivnější vzít tyto romské postoje a zkušenosti vážně.

Z této pozice lze uvažovat nad tím, že poptávka po těchto příbězích mezi samotnými Romy může dost dobře souviset s výše naznačenou zkušeností absence, nebo limitní přítomností Romů (chcete-li romských osobností), ve veřejném prostoru, což je zkušenost, kterou z neromské perspektivy můžeme jen těžko obsáhnout. S takovým důrazem nakonec Michal Mižigár obhájí sborník *Amendar*, který předkládá právě medailonky „romských osobností“. Ten byl přitom jinak ze strany ostatních aktérů diskuse nahlížen kriticky, a to právě z důvodu, že představené příběhy působí jako výjimky potvrzující sdílený předpoklad o *a priori* neúspěšných a nevzdělaných Romech, čímž pro neromskou společnost tento stereotyp znovu podtrhují (viz debata angažovaných Romů v tomto čísle). Podobně nejsme schopni obsáhnout, co pro Romy znamená čelit na každodenní bázi stereotypizaci Romů v konkrétních společenských tématech, v beletrii, nebo jejich vymazávání z příběhu tuzemských nebo evropských dějin (tamtéž). To jsou faktory, které je při sledování poptávky Romů po příbězích vzdělanosti a úspěchu nepochybně nutné vzít v úvahu.

Důraz na individuální aktérství se zde může odvíjet i od zkušenosti utváření každodenních vztahů, které často přejímají logiku poměřování a hodnocení toho, kdo se jak moc snaží (v tomto případě překonávat nerovné podmínky). Jinými slovy, důraz na úlohu strukturálního rasismu může paradoxně vést k homogenizaci romské zkušenosti, kterou se naopak Romové snaží narušit důrazem na příběhy individuálního aktérství (a potenciálně sociální mobility). A tím nepřímou cílí i na připomenutí různorodosti romských společenských pozic. V tomto případě už přitom lze navazovat na konkrétní praxi akademického přístupu, když současný trend bádání o romské historii přenáší důraz z opresivních diskriminačních politik na aktérství samotných Romů (viz výše).

Příběhy úspěšných jednotlivců, kteří unikli marginalizaci, mohou být pro Romy rovněž hmatatelnější vidinou možného východiska z mnohdy podřízené společenské pozice. A odmítnutí představy o všeprostupujícím protiromském rasismu (viz výše), respektive konstatování, že ne všichni Neromové jsou rasisté – jakkoliv zrovna svým jednáním (nevědomky) stvrzují rasové společenské struktury (viz text Reichela v tomto čísle) – může být mentálním rozšířením prostoru pro vlastní aktérství a narušením představy o protiromském rasismu jako neprostupném homogenním valu, který na všechny dopadá stejným způsobem.

Nakonec, perspektiva samotných Romů se obvykle nepohybuje v binární opozici mezi odmítnutím a přiznáním rasově podmíněných společenských nerovností, když se jedná často o situačně proměnlivé zaujímání pozic na širší škále důrazů mezi opresivní povahou společenských struktur a možnostmi individuálního aktérství. Jak přitom ukazuje rozhovor s Marcelem Klempárem, příběh vlastní sociální mobility – jakkoliv je postaven opět na individuálním nasazení – nejen, že se nemusí vylučovat s kritikou stávajících společenských struktur, ale může být chápáný i jako cesta k jejich jemnějšímu rozlišování a pojmenování.

Závěrečné poznámky k dekolonizaci romistiky

Je tedy zřejmé, že širší praxe dekolonizace romistiky nemůže být omezena pouze na odškrtávání si romských akademiků a akademiček, jakkoliv lze souhlasit s tím, že jejich přítomnost v akademickém prostoru ve vztahu k produkci vědění o Romech citelně chybí. Na druhé straně, dekolonizace by nás pochopitelně neměla dovést k rezignaci na úsilí o společenskou rovnost, jakkoliv se může zdát, že i mnozí Romové ve svých postojích společenské nerovnosti leckdy bagatelizují, případně je výše popsaným důrazem na individuální sociální mobilitu reprodukuje. Spíše jde o to, že pokud před touto širší zkušeností a aktérskou pozicí Romů budeme zavírat oči, nebude možné pochopit mechanismy fungování mocenských společenských struktur, kterých jsou Romové součástí. Dekolonizační úsilí by tak zůstalo jen elitářským diskursivním cvičením bez vazby na životy konkrétních lidí.

Stejně tak je důležité sledovat, jak konkrétní Romové formulují nejen vlastní zkušenost s rasismem, ale jaké volí vlastní každodenní strategie v reakci na něj, respektive jaké konkrétní formy boje proti rasovým strukturám jsou pro ně v jejich životní situaci představitelné. Životní situace a společenská pozice by zde přitom měla být nahlížena z intersekcionalní perspektivy, a to nikoliv ve smyslu sčítání společenského znevýhodnění na základě jednotlivých os útlaku, jak předpokládá důraz na politiku identity, ale na základě pestrých, dynamických a situačně vyjednávaných společenských pozic (viz Csányi, Kováts 2020; Nash 2008). Pokud může být i pro konkrétní Romy (a nejen pro ně) požadavek na boj proti rasismu dost abstraktní, je tedy rovněž na čase klást si otázky po tom, jak by měl takový

boj v konkrétních oblastech vypadat a formulovat jeho hmatatelnější cíle. Další výzvou potom je, jak akademické vědění, často dost uzavřené v rámci akademické obce, komunikovat směrem do společnosti, a to právě pro utváření dostupných alternativ k dominujícímu příběhu o integraci Romů.

Aby byl dekolonizační program produktivní, z požadavku na důslednou empirickou ukotvenost kritiky stávajícího společenského systému bychom neměli vynechávat právě ani romské akademiky. I na nich přitom je, aby, stejně jako neromští akademici, reflektovali svoji pozicionalitu v procesech produkce vědění o Romech, a to nejenom na ose Romové–Neromové, ale právě v širším kontextu stávajících mocenských vztahů (viz též Fiałkowska et al. v tomto čísle).

A nakonec, je to znovu empirická důslednost a otevřenost stávajícím vlastním zdrojům, které mohou pomoci ke zdárnému přenosu postkoloniální teorie do střední Evropy a jejích konkrétních regionů bez reprodukce dalších globálních nerovností. Za sebe doufám, že předkládané číslo může být hodnotným příspěvkem nejen do takové empirické základny, ale i k úvahám o dekolonizaci romistiky a širšímu úsilí o nastolení společenské rovnosti.

Literatura

- Abu Ghosh, Y. 2008. *Escaping gypsiness: work, power and identity in the marginalization of Roma*. Dizertační práce. Praha: Filozofická fakulta, Univerzita Karlova.
- Banga, R. 2021. *(Ne)pošli to dál*. Praha: XYZ.
- Banga, P. 2022. *Skutečná cesta ven*. Brno: Host.
- Barša, P. 2015. *Cesty k emancipaci*. Praha: Academia.
- Berkyová, R. 2020. Žádosti o uznání holokaustu Romů a Sintů v Čechách. Výsledky výzkumu žádostí o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. u lidí vězněných v CT Lety. *Romano džaniben* 27 (2): 55–90.
- Berkyová, R. 2022. „Za Lety pod lesem byl zřízen koncentrační tábor“: Rozbor neznámých fotografií a strojopisu Karla Hungra z Mirovic. *Romano džaniben* 29 (2): 7–32.
- Buchowski, M. 2022. Intricate relations between Western anthropologists and Eastern ethnologists. *Focaal* 63: 20–38.
- Dobruská, P. 2018. The mobility of Roma from a Slovak village and its influence on local communities. In: Hornstein-Tomic, C., Pichler, R., Scholl-Schneider, S. (eds.). *Remigration to post-socialist Europe: hopes and realities of return*. Berlin: LIT Verlag, 285–318.
- Csányi, G., Kováts, E. 2020. Intersectionality: time for a rethink. *Social Europe*. [online]. Dostupné z: <https://www.socialeurope.eu/intersectionality-time-for-a-rethink> [cit. 25. 8. 2023].
- Donert, C. 2008. “The struggle for the soul of the Gypsy”: marginality and mass mobilization in Stalinist Czechoslovakia. *Social History* 33 (2): 123–144.
- Donert, C. 2017. *The rights of the Roma. The struggle for citizenship in postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doubek, D., Levínská M., Bittnerová, D. 2015. *Pomoc a pořádek: kulturní modely v pomáhajících profesích*. Praha: FHS UK
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: Tranzit.
- Fečová, O. 2022. *Den byl pro mě krátkej. Paměti hrdé Romky*. Praha: Paseka, Kher.
- Fónadová, L. 2014. *Nenechali se vyloučit. Sociální vzestupy Romů v české společnosti*. Brno: MU.
- Fotta, M., Sabino Salazar, M. 2021. Romistika v Latinské Americe a Karibiku: Perspektivy a výzvy. *Romano džaniben* 28 (1): 5–27.
- Gelbart, P. 2009. Jsou zbyteční, ale mají svoje kouzlo: „Cikán“ jako objekt od Liszta k dnešku. *Romano džaniben* 16 (3): 29–58.
- Grill, J. 2012. ‘Going up to England’: Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38 (8): 1269–1287.

- Grill, J. 2015a. 'Endured labour' and 'fixing up' money: the economic strategies of Roma migrants in Slovakia and the UK. In: Brazzabeni, M., Cunha, M. I., Fotta, M. (eds.). *Gypsy economy: Romani livelihoods and notions of worth in the 21st century*. New York, Oxford: Berghahn, 88–106.
- Grill, J. 2015b. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spolužitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 146–171.
- Grill, J. 2017. 'In England, they don't call you black!' Migrating racialisations and the production of Roma difference across Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (7): 1136–1155.
- Grill, J. 2020. (Im)mobility subcontracted: nesting hierarchies, uneven distributions and the 'Roma inclusion' projects in Europe. *Slovenský národopis / Slovak Ethnology* 68 (4): 412–433.
- Guy, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate Its Gypsy Population*. Disertačná práca. Bristol: University of Bristol.
- Guy, W. 1998 [1975]. Ways of looking at Roma: the case of Czechoslovakia. In: Tong, D. (ed.). *Gypsies: an interdisciplinary reader*. New York: Garland Publishing, 13–68.
- Hajská, M. 2017. Economic strategies and migratory trajectories of Vlax Roma from Eastern Slovakia to Leicester, UK. *Slovenský národopis* 65 (4): 357–382.
- Hajská, M. 2019. The presentation of social status on a social network: the role of Facebook among the Vlax Romani community of Eastern-Slovak origin in Leicester, UK. *Romani Studies* 29 (2): 123–158.
- Hájková, K. 2020. Hledání skulin v mocenské asymetrii: veřejná angažovanost na slovenském venkově v intersekcionální perspektivě. *Romano džaniben* 27 (2): 91–113.
- Hernández, L., Gay y Blasco, P. 2018. Životní zkušenosti romských žen: kolaborativní přístup k jejich studiu. *Romano džaniben* 25 (2): 39–46.
- Hernández, L., Gay y Blasco, P. 2020. *Writing friendship: a reciprocal ethnography*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Horváth, K. 2012. Silencing and naming the difference. In: Stewart, M. (ed.). *The Gypsy "menace". Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: C. Hurst & Co., 117–136.
- Horváthová, J. 2015. Fenomén Polansky. *Romano džaniben* 22 (1): 87–104.
- Hübschmannová, M. 1967. Veľká Ida. *Literárni noviny*, 8. 7. 1967, 2–3.
- Hübschmannová, M. 1968. cikáni = Cikáni? *Reportérova ročenka 1968*.
- Hübschmannová, M. 1970. Co je tzv. cikánská otázka? *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review* 6 (2): 105–120.
- Hübschmannová, M. 1994. Předmluva. *Romano džaniben* 1 (1): 3–7.

- Hübschmannová, M. 1999a. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945–89*. Praha: Socioklub, 16–66.
- Hübschmannová, M. 1999b. Od etnické kasty ke strukturovanému společenství. In: *Romové v České republice 1945–1998*. Praha: Socioklub, 115–136.
- Hrešanová, E. 2023. Comrades and spies. From socialist scholarship to claims of colonial innocence in the Czech Republic. *American Ethnologist* 50 (3): 419–430.
- Hrustič, T. 2015. „Záleží na nás ako sa dohodneme.“ Prehľad rómskej politickej participácie na Slovensku (1990–2014). In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 104–145.
- Hrustič, T., Poduška, O. 2018. Participácia a kolaborácia v akadémii a verejnej politike. (Úvod k tematickému číslu Romano džaniben). *Romano džaniben* 25 (2): 5–12.
- Hrustič, T., Škobla, D. 2020. Social mobility and political engagement concerning Roma across Europe. Introduction to the special issue. *Slovenský národopis / Slovak Ethnology* 68 (4): 306–310.
- Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.) 2008. *Rómske osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropologického výskumu*. Bratislava: Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation.
- Kalmar, I. 2022. *White but not quite*. Bristol: Bristol University Press.
- Kobes, T. 2012. „Naši Romové“ – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2): 9–34.
- Kovai, C. 2012. Hidden Potentials in “Naming the Gypsy”: The Transformation of the Gypsy-Hungarian Distinction. In: Stewart, M. (ed.). *The Gypsy “Menace”. Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. London: C. Hurst & Co., 281–294.
- Kužel, S. (ed.) 2000. *Terénny výzkum integrace a segregace*. Praha: Cargo Publishers.
- Lánský, O. 2014. Postkolonialismus a dekolonizace: základní vymezení a inspirace pro sociální vědy. *Sociální studia* 11 (1): 41–60.
- Marushiakova, E., Popov, V. (eds.). 2022. *Roma portraits in history: Roma civic emancipation elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th century until World War II*. Paderborn: Brill.
- Nash, J. C. 2008. Re-thinking intersectionality. *Feminist Review* 89 (1): 1–15.
- Oravcová, A., Slačálek, O. 2020. Roma youth in Czech rap music: stereotypes, objectification and ‚triple inauthenticity‘. *Journal of Youth Studies* 23 (7): 926–944.
- Ort, J. 2016. Migrace z východoslovenské vesnice. Historický přehled a současné modely. *Romano džaniben* 23 (2): 39–70.
- Ort, J. 2017. *Mobilita Romů v kontextu lokálních vztahů. Případová studie z okresu Svidník na východním Slovensku*. Diplomová práce. Praha: FF UK.

- Ort, J. 2021. Romové jako místní obyvatelé? Přináležení, cikánství a politika prostoru ve vesnici na východním Slovensku. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 57 (5): 581–608.
- Ort, J. 2022a. Belonging, mobility, and the socialist policies in Kapišová, Slovakia. *Romani studies* 32 (1): 23–50.
- Ort, J. 2022b. *Harmonie soužití. Romové jako místní obyvatelé východního Slovenska*. Praha: Karolinum.
- Ort, J. 2024 [v přípravě]. *Roma agents of the 'gypsy question'. Belonging, mobility, and resettlement policy in Czechoslovakia in the 1960s*. Prague: Karolinum Press.
- Ort, J., Dobruská, P. 2018. Kontinuity a diskontinuity v transnacionálním sociálním poli na příkladu margovanských Romů. *Český lid* 105 (2): 131–157.
- Podolinská, T., Hrustič, T. 2010. *Boh medzi bariérami. Sociálna inklúzia náboženskou cestou*. Bratislava: ÚEt SAV.
- Podolinská, T., Hrustič, T. 2011. *Religion as a path to change? The possibilities of social inclusion of the Roma in Slovakia*. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, Institute of Ethnology SAS.
- Remešová, A. 2020. Kolektiv autorů: Neviditelné muzeum / Invisible Museum / Nadikhuno muzeomos. *Romano džaniben* 27 (2): 207–212.
- Ripka, Š. 2014. *Pentecostalism among Czech and Slovak Roma: the religiosity of Roma and the practices of inclusion of the Roma in the brotherhood in salvation. Autonomy and conversions among Roma in Márov*. Dizertační práce. Praha: FHS UK.
- Romano džaniben. 2006. *Romano džaniben* 13 (1).
- Romea.cz, 2023. Historický moment: Prezident Petr Pavel se u příležitosti Mezinárodního dne Romů setká s romskými studenty. *Romea, o. p. s.*, 12. 4. 2023. Dostupné z: <https://romea.cz/cz/domaci/historicky-moment-prezident-petr-pavel-se-u-prilezitosti-mezinarodniho-dne-romu-setka-s-romskymi-studenty/> [cit. 22. 6. 2023].
- Ryvolová, K. 2021. *Špačkem tužky na manžetě*. Praha: Slovo 21.
- Sadílková, H. 2013. Čí jsou to dějiny? Dosavadní přístupy k interpretaci poválečných dějin Romů v ČS(S)R. *Romano džaniben* 20 (2): 69–86.
- Sadílková, H. 2016. *Poválečná historie Romů ve vzpomínkách pamětníků: Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých zemí*. Dizertační práce. Praha: FF UK.
- Sadílková, H. 2017. Resettling the Settlement. From Recent History of a Romani Settlement in South-Eastern Slovakia. In: Kozhanov, K., Halwachs, D. (eds.). *Festschrift for Lev Cherenkov*. Graz: Grazer Romani Publikationen, 339–351.

- Sadílková, H. 2018. (Ne)chtění spoluobčané? Romové v poválečném Československu. In: Pažout, J., Portmann, K. (eds.). *„Nechtění“ spoluobčané: Skupiny obyvatel perzekvovaných či marginalizovaných z politických, národnostních, náboženských i jiných důvodů v letech 1945–1989*. Praha: ÚSTR, 98–115.
- Sadílková, H. 2020. The postwar migration of Romani families from Slovakia to the Bohemian lands: a complex legacy of war and genocide in Czechoslovakia. In: Adler, E. R., Čapková, K. (eds.). *Jewish and Romani families in the holocausts and its aftermath*. New Jersey, London: Rutgers University Press, 190–217.
- Santos, B. S. 2002. Between Prospero and Caliban: colonialism, postcolonialism and inter-identity. *Luso-Brazilian Review* 39 (2): 9–43.
- Shmidt, V., Jaworsky, B. N. 2020. *Historicizing Roma in Central Europe: between critical whiteness and epistemic injustice*. London: Routledge.
- Scheffel, D. 2009. *Svinia v čiernobielym. Slovenskí Rómovia a ich susedia*. Prešov: Centrum antropologických výskumov.
- Slačálek, O. 2011. Civilizace je nemoc, násilí je lék? *A2* (24). [online]. Dostupné z: <https://www.advojka.cz/archiv/2011/24/civilizace-je-nemoc-nasili-je-lek> [cit. 20. 6. 2023].
- Šotola, J., Polo, M. R. (eds.). 2016. *Etnografie Sociální Mobility: Etnicita, Bariéry, Dominance*. Olomouc: Vydavatelství FF UP v Olomouci.
- Šotola, J. et al. 2018. Slovak Roma beyond anthropological escapism and exotic otherness. Concept of „whiteness“ and the structures of everyday life. *Slovenský národopis* 66 (4): 487–500.
- Tanzer, E. 2022. *Vyrostla jsem v ghettu*. Zlín: Kniha Zlín.
- Vinohradská 12, 2023. Rozzlobení Romové. Vládní tým nemusí k uklidnění situace stačit, expertka varuje před radikalizací. *Český rozhlas*, 25. 7. 2023. Dostupné z: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/vinohradska-12-romove-ukrajinci-napeti-demonstrace-radikalizace-extremismus_2307250600_nel [cit. 13. 8. 2023].
- Vláda ČR, 2021. *Strategie rovnosti, začlenění a participace Romů (Strategie romské integrace) 2021–2030*. [online]. Dostupné z: https://vlada.gov.cz/cz/ppov/zalezitosti-romske-komunity/aktuality/strategie-rovnosti--zacleneni-a-participace-romu-strategie-romske-integrace-2021_2030-188413/ [cit. 22. 6. 2023].
- Žiškova, V. 2023. Cesta ven, nebo egotrip? Autobiografie Patrika Bangy. *A2* (11). Dostupné z <https://www.advojka.cz/archiv/2023/11/cesta-ven-nebo-egotrip> [cit. 22. 8. 2023].